

СЕМАНТИКА І ВАЛЕНТНІСТЬ ДІЄСЛІВ СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ «СПІВЧУТТЯ» (на матеріалі польської, української та російської мов) _____

У статті досліджуються семантичні й валентнісні характеристики дієслівних репрезентів емоцій групи «Співчуття» у польській, українській і російській мовах. Здійснюється порівняння дефініцій та моделей керування дієслів, описуються семантичні ролі Експерієнцера, Об'єкта і Причини емоції.

Ключові слова: актант, валентність, семантична роль, дефініція, модель керування.

При системному підході до вивчення лексичної семантики опис значення дієслова розуміють як «сценарій» певної типової ситуації, що містить окреслений набір учасників. Учасникам ситуації, або актантам, приписують різні семантичні ролі (Агенс, Пацієнс, Адресат, Інструмент тощо)¹. Поряд із семантичною роллю, яка визначається поведінкою учасника у позначуваній дієсловом ситуації, ще виділяють поняття «комунікативний ранг» (термін Філмора), який характеризує учасника з прагматичного погляду — за відношенням щодо фокусу уваги мовця (Суб'єкт, Об'єкт, Спостерігач)². Однак більшість мовознавців не виокремлює комунікативних рангів, а Суб'єкт і Об'єкт зазвичай розглядає серед семантичних ролей³. О. В. Падучева наголошує на тому, що поняття учасника ситуації, семантичної ролі учасника, синтаксичного актанта належать до різних рівнів — денотативного, семантичного, синтаксичного⁴. Спираючись на ці самі засади, С. С. Полежаєва актантно-рольову структуру емотивних дієслів розглядає на чотирьох рівнях: референтному (або денотативному) — Носій, Каузатор, семантичному — Агенс, Експерієнт, Пацієнс, Причина, Зміст, синтаксичному — підмет, додаток та комунікативному — Об'єкт, Суб'єкт⁵.

З поняттям «учасник ситуації» пов'язане поняття дієслівної валентності. Цей термін у мовознавстві почав використовувати французький лінгвіст Л. Тен'єр. Дієслово він пропонував уявити у вигляді своєрідного атома з гачками, що притягує до себе більшу чи меншу кількість актантів залежно від наявності гач-

¹ Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. — М., 2004. — С. 52–55.

² Там же. — С. 58.

³ Див., зокрема: Апресян Ю. Д. Избранные труды : В 2 т. — М., 1995. — Т. 1. — С. 120; Муравенко Е. В. О случаях нетривиального соответствия семантических и синтаксических валентностей глагола // Семиотика и информатика. — М., 1998. — Вып. 36. — С. 71–81.

⁴ Падучева Е. В. Коммуникативное выделение на уровне синтаксиса и семантики // Семиотика и информатика. — М., 1998. — Вып. 36. — С. 87.

⁵ Полежаева С. С. Семантико-грамматические особенности эмотивных глаголов, описывающих каузацию субъектом эмоционального переживания у себя самого и у другого лица // Филологические науки : Вопр. теории и практики. — Тамбов, 2013. — № 11 (29). Ч. 1. — С. 151–152.

ків, необхідних для утримування актантів. Кількість актантів, якими здатне керувати дієслово, учений називав дієслівною валентністю⁶. У сучасній лінгвістиці розрізняють семантичну і синтаксичну валентність. За О. В. Падучевою, семантична валентність дієслова — це те саме, що семантична роль учасника, синтаксична валентність — це морфо-синтаксична форма того мовного вираження, яке відповідає учаснику з даною роллю в реченні⁷. Співвідношення семантичних і синтаксичних валентностей називають моделлю керування дієслів⁸.

Наша стаття присвячена порівняльному дослідженню семантичної і валентнісної характеристики дієслівних репрезентантів емоцій групи «Співчуття» у польській, українській і російській мовах. Наявність кількох дієслівних лексем, що денотують ці почуття в кожній з досліджуваних мов, свідчить про певну відмінність емоційних переживань і відповідно — їх мовних позначень. Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб показати ці відмінності як у межах кожної з мов, так і на міжмовному рівні. Як зазначає В. Ю. Апресян, дієслова, що входять до кластера «Жалость», позначають емоції хорошого ставлення, викликані поганими подіями, де Експерієнцер відчуває щось хороше стосовно Об'єкта, з яким відбувається щось погане. Дослідниця констатує, що ці дієслова мають три семантичні валентності — Експерієнцера, Об'єкта і Стимулу⁹. Якщо з Експерієнцером усе зрозуміло, це семантична роль учасника ситуації, який переживає емоцію, то стосовно Об'єкта слід внести деякі уточнення. Емоції групи «Співчуття» не лише скеровані на певну людину чи іншу істоту, вони їй адресовані, отже, можна сказати, що семантика Об'єкта забарвлена семантикою Адресата. У потрактуванні семантичної ролі Стимулу є певні розбіжності. Так, О. В. Падучева та В. Ю. Апресян термін Стимул ототожнюють з Причиною емоції¹⁰. А. Г. Пазельська Стимулом фактично називає Об'єкт і Причину емоції. Серед способів оформлення Стимулу при іменах та предикатах емоцій вона подає, зокрема, такі приклади: «Мы сострадаем *тем, кого они оставили*», «Пусть, как свечи, горит в нас сострадание *к тем, кого они оставили*»¹¹. При описі семантики емотивних дієслів також використовують назви Причина¹² та Каузатор емоції¹³. Ми у своєму дослідженні будемо послуговуватися термінами Експерієнцер, Об'єкт і Причина емоції.

Початковим етапом при дослідженні семантики лексичних одиниць є аналіз їх словникових дефініцій. Дієслова на позначення емоційних переживань часто дефініюють за допомогою синонімів або конструкцій з іменниковими назвами емоцій, що не завжди дозволяє виділити їх диференційні ознаки. У порівнюваних мовах на позначення переживання емоцій групи «Співчуття» існують такі дієслівні назви: п. *współczuć, litować się, zlitować się, ulitować się, żalować, pożałować, rozżalać się, uzalać się, ubolewać*; укр. *снівчувати, жаліти, пожаліти*,

⁶ Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. — М., 1988. — С. 250.

⁷ Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. — С. 52–53.

⁸ Мураевенко Е. В. О случаях нетривиального соответствия семантических и синтаксических валентностей глагола // Семиотика и информатика. — М., 1998. — Вып. 36. — С. 71.

⁹ Апресян В. Ю. Валентность стимула у русских глаголов со значением эмоций: связь семантики и синтаксиса // Рус. яз. в науч. освещ. — 2015. — № 1 (29). — С. 53.

¹⁰ Там же. — С. 41; Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. — С. 278.

¹¹ Пазельская А. Г. Валентные свойства русских отглагольных имен эмоций // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии : Тр. междунар. конф. «Диалог-2005». — М., 2005. — Вып. 4 (11). — С. 402.

¹² Полежаева С. С. Знач. праця. — С. 150–158; *Mikołajczuk A. Obraz radości we współczesnej polszczyźnie.* — Warszawa, 2009. — 357 s.

¹³ *Jędrzejko E. O językowych wykładnikach pojęcia Wstyd w różnych koncepcjach opisu // Język a Kultura. Uczucia w języku i tekście.* — Wrocław, 2000. — Т. 14. — С. 59–77.

жалувати, зжалитися, розжалитися, розжалобитися, уболювати; рос. *сочувствовать, сострадать, жалеть, пожалеть, сжалиться, разжалобиться, соболезновать*.

У польській мові серед дієслів семантичного поля «Співчуття» центральною є лексема *współczuć* «wczuwając się w sytuację kogoś nieszczęśliwego, czuć wraz z nim żal, smutek» (SWJP¹⁴). У сучасній мові це фактично моносемант, друге застаріле значення дієслова, яке вказує на емпатію без конкретизації почуття, подає лише словник за редакцією В. Дорошевського: «1) *solidaryzować się* uczuciowo z kimś cierpiącym, z kimś, kogo spotkało nieszczęście, komu się nie powiodło; *litować się, ubolewać nad kimś*; 2) *daw. czuć tak samo, to samo, co inni*» (SJPD). Дієслово *współczuć* може мати такі моделі керування¹⁵:

Ктоś współczuje komu (z powodu czego), напр.: «Współczułam im, że tak ciężko pracowali całe życie i że to ich życie było szare, nijakie, bardzo skromne <...>» (Т. Конвіцькі), «Wszyscy Niemcy w więzieniu mu współczuli, bo wzywany był codziennie na ciągnące się godzinami przesłuchania <...>» (А. Збых); **Ктоś współczuje komu (w czym)**, напр.: *współczuć komuś w kłopotach rodzinnych, w niedoli, w nieszczęściu*; **Ктоś współczuje czemu (кого)**, напр.: «Emilia otaczała ją zawsze wielką serdecznością, współczując jej smutnemu losowi» (D. Koral).

В українській і російській мовах центральними лексемами семантичного поля «Співчуття» є відповідники з тим самим етимологом *čuti: укр. *співчувати*, рос. *сочувствовать*. Українське дієслово *співчувати* є двозначним, перше значення пов'язане з переживанням емоції групи «Співчуття», натомість друге — доволі широке, вказує на прихильне ставлення до когось, схвалення чогось: «1) чуйно ставитися до чийого-небудь горя, до чийось переживань; 2) прихильно, доброзичливо ставитися до кого-небудь, схвалювати щось; підтримувати діяльність, напрям якої-небудь організації, партії, бути ідейно близьким до неї» (СУМ). Це дієслово може виступати у таких синтаксичних конструкціях:

Хтось співчуває кому (з якої причини), напр.: «Котляревський співчував колишньому солдатові: начальство ставилось до нього несправедливо, постійно чіплялось, ляло <...>» (Б. Левін), «Удень він у думках розмовляв зі своїми гармашами, співчував батькам, що вже більше не побачать своїх соколів <...>» (М. Стельмах); **Хтось співчуває кому (у чому)**, напр.: *співчувати комусь у горі*; **Хтось співчуває чому (кого)**, напр.: «Проживши після того якийсь час у гаремі, Марина дуже полюбила циганку, бо та щиро до неї ставилася й співчувала її горю» (А. Кащенко).

Російська лексема *сочувствовать* у «Словаре современного русского литературного языка» подається з трьома значеннями, два перших з яких ідентичні значенням української лексеми: «1) относиться с участием, состраданием к горю, переживаниям кого-либо, 2) относиться благосклонно, благожелательно к кому-, чему-либо; одобрять; поддерживать деятельность, направление какой-либо партии, организации, быть идейно близким к ней, 3) *с кем устар.* одинаково с кем-либо чувствовать, мыслить и т. п.» (ССРЛЯ). Варто зазначити, що третє застаріле значення російського дієслова вже не фіксується новішими словниками, воно збігається з другим застарілим значенням польського відповідника *współczuć*, яке вказує на емпатію без конкретизації почуття. Російське дієслово реалізує ті самі моделі керування, що й польське та українське:

¹⁴ Список скорочень див. у кінці статті.

¹⁵ Визначення моделей керування ми здійснювали шляхом аналізу матеріалу з національних лінгвістичних корпусів: Narodowy Korpus Języka Polskiego. — <http://nkjp.pl>; Український національний лінгвістичний корпус. — http://lcorp.ulif.org.ua/virt_unlc/; Национальный корпус русского языка. — <http://www.ruscorgo.ru>, а також ілюстративних прикладів з тлумачних словників.

Кто-то сочувствует кому (по какой причине), напр.: «Осип Эмильевич сочувствовал мне, понимая, что положение личного секретаря, в домашней обстановке к тому же, унизительно и совершенно мне не подходит» (Е. Герштейн), «Он даже искренне сочувствовал этим девушкам, потому что кризис коснулся их ровно так же, как всех остальных» (А. Геласимов); Кто-то сочувствует кому (в чем), напр. «Мы все смотрели с состраданием на ее поразительную красоту и сочувствовали ей в ее горе» (Е. Дюпен-Крашенинникова); Кто-то сочувствует чему (кого), напр.: «Но, несмотря на то, что я искренно сочувствовал её печали <...>» (Л. Толстой), «Александр Трифонович очень сочувствовал горю старшего друга» (Ю. Трифонов).

Як показує аналіз фактичного матеріалу, словотвірні конструкції і моделі керування п. *współczuć*, укр. *співчувати* і рос. *сочувствовать* однакові. Дієслівні префікси *współ-*, *спів-*, *со-* вказують на те, що почуття можна розділяти з кимось. Експерієнцер подумки ставить себе на місце Об'єкта емоції. Дативна модель керування зумовлена тим, що семантика Об'єкта забарвлена семантикою Адресата, почуття не просто скеровані на Об'єкт, вони йому адресовані і часто супроводжуються мовленнєвим актом. Причина на морфо-синтаксичному рівні може передаватися приїменниково-іменниковими конструкціями «*w / в + місцевий*» (*współczuć komuś w nieszczęściu*, *співчувати комусь у біді*, *сочувствовать кому-то в горе*), іменниками у давальному відмінку (*współczuć czyjeś niedoli*, *співчувати чьому-гору*, *сочувствовать чьему-либо несчастью*) або цілими підрядними реченнями (див. приклади вище). Досить часто безпосередньо в моделі керування вона взагалі відсутня. Як зазначає В. Ю. Апресян, валентність Стимулу у цих дієсловах є інкорпорованою: вказівка на страждання Об'єкта як Стимул почуття є частиною їх лексичного значення¹⁶.

Ще одне російське дієслово *сострадать* тяжіє до центру семантичного поля «Співчуття», незважаючи на те, що лексикографи відносять його до лексем з обмеженим функціонуванням, маркуючи його як застаріле або книжне: «устар. испытывать сострадание к кому-, чему-либо» (ССРЛЯ), «книж. испытывать страдание, страдать при виде чьих-либо страданий» (БТСРЯ). Це дієслово, на відміну від іменника *сострадание*, справді має невелику фреквентність у сучасних художніх текстах, наявних у Національному корпусі російської мови, натомість значна частина текстів, де воно вживається, належить до XVIII–XIX ст. Словотвірна конструкція і моделі керування *сострадать* аналогічні до *сочувствовать*:

Кто-то сострадает кому (по какой причине), напр.: «Они подавлены моим несчастьем и искренне сострадают мне» (Ф. Гладков), «Он закрывал глаза, видел Кармадона безвольным и горестным и сострадал ему (В. Орлов); Кто-то сострадает чему (кого), напр.: «Она сострадала болезни Фэри, прощала ей озорство <...>» (О. Щеглов).

Однак російська мовна свідомість *сострадать* сприймає як сильніше почуття порівняно з *сочувствовать*: «Я не испытывала особенно острой жалости к женщине с портрета — ведь мы, в сущности, не были знакомы. То есть я ей сочувствовала, но по-настоящему сострадать тому, кого не знаешь, может только святой» (А. Ткачова).

У польській мові також існує відповідна до *сострадать* застаріла лексема *współcierpieć*, яка у словнику за редакцією В. Дорошевського маркується як рідкоживана: «*rzad. cierpieć wspólnie z kimś, odczuwać czyjeś cierpienie*» (SJPД), а в новіших словниках узагалі відсутня. У Національному корпусі польської мови ми знайшли 27 випадків уживання цього дієслова, напр.: «*Pragnęła razem z Nim współcierpieć*» (I. Szkudelska), «*Rozmowy mają wielkie znaczenie także dla*

¹⁶ Апресян В. Ю. Знач. праця.— С. 54.

мłodszych dzieci; wiem od pacjentek, z którymi przechodziłam chemioterapię, że dzieci potrafią współcierpieć i współodczuwać» (К. Kofta).

Центральну позицію в досліджуваному полі займає і польське дієслово *litować się* «odczuwać, przejawiać litość, współczuć komuś lub czemuś, uzalać się nad kimś lub nad czymś» (SJPD). Це дієслово керує Об'єктом в орудному відмінку з прийменником *nad*:

Ктоś lituje się nad kim (z powodu czego), нап.: «Jeńcy niemieccy maszerują koło naszych zaprzęgów <...> wszyscy litują się nad nimi. Wyglądają nędznie i potulnie» (J. Szczepański), «Litowałam się trochę nad tobą, bo jesteś sierota» (N. Konwicki).

У такій же формі може об'єктивуватися і Причина емоції, а Об'єкт займає позицію родового відмінка належності:

Ктоś lituje się nad czym (kogo), нап.: «Publiczność pocziwa litowała się nad nędzą tych biedaków i pomagała im jak mogła» (J. Ptaśnik).

Однак типовим вираженням Причини є попередній чи наступний контекст. Об'єктом емоції, позначуваної дієсловом *litować się*, можуть бути не лише людські, а й будь-які живі істоти: «Więcej lituję się nad mrowiskiem spalonym przez pastuchów czy nad zdychającym z głodu, oślepionym, starym kotem niż nad całą ludzką nędzą świata» (S. Witkiewicz). *Litować się* можна не лише над кимось, а й над собою: «Popijał kawę z papierowego kubka, coraz żałośniej litując się nad sobą. Jest bezdomnym kloszardem <...> Wszystko stracił, wszystkiego się wyparł, zostały mu tylko śmierdzące łachy i wspomnienia» (M. Gretkowska).

Словникові дефініції префіксальних утворень від *litować się* майже не різняться між собою, пор.: *zlitować się* «okazać komuś litość, miłosierdzie, zrobić coś dla kogoś z litości; ulitować się, zmiłować się» (USJP), *ulitować się* «okazać litość, dać wyraz swojej litości, zwykle pomagając komuś (lub czemuś) w jego kłopotach» (USJP). Однак порівняно з дієсловом *litować się*, яке містить семи і «відчувати», і «проявляти жалість», префіксальні деривати вказують лише на дієвий вияв жалості, тобто позначають діяльність під впливом жалості — «виявити жалість, зробити щось для когось з жалості, допомогти комусь з жалості»: «Dopiero po południu jeden z oficerów ulitował się i dał mu pić, choć Franz go wcale o to nie prosił» (M. Kabat), «<...> pewnego dnia poznał Dolores, która ulitowała się nad nim, zaprosiła do swego domku, nakarmiła <...>» (W. Horwath), «Pędziliśmy od szpitala do szpitala i nigdzie nas nie chcieli. Dopiero na robotniczej Woli zlitowano się i wpuszczono Mamę do środka» (M. Ławrynowicz), «Śmierdział chyba rzeczywiście bardziej od innych, chodził obdarty, nie zmieniał ubrań tygodniami, aż czasem zlitowała się i uprała mu coś któraś z sąsiadek» (R. Ziemkiewicz).

Відмінність між цими префіксальними дієсловами виявляється у 2-й особі однини наказового способу: *ulituj się*, на відміну від *zlituj się*, характеризується певною стильовою піднесеністю і вживається переважно при звертанні до Бога чи до святих, тоді як *zlituj się* має ширше коло функціонування, воно може виступати й синонімом до *ulituj się*, і вживатися в розмовному стилі у значеннях «ораміятяй się, zastanów się; zmiłuj się, bój się Boga» (USJP).

Відповідником до п. *litować się* в українській мові є перше значення полісеманта *жалити*, яке у словнику розкривається через посилання на іменники *жалість* і *співчуття* без актуалізації семантичних особливостей дієслівної лексеми: «1) відчувати жалість, співчуття до кого-небудь; 2) нарікати на що-небудь, уболівати за чимось, за щось; шкодувати, жалкувати; 3) берегти, оберігати кого-, що-небудь; неохоче витратити що-небудь, шкодувати, жалкувати» (СУМ). Дієслову в цьому значенні властиві акузативні моделі керування:

Хтось жаліє кого (з якої причини), напр.: «А він жалів її, що вона така гарна та молода та поневіряється в наймах» (Б. Грінченко), «Сергій не раз у мене допитувався, чому тітка Марина обходить нашу хату. Йому здавалося, що це ми її колись образили, через те він так її жалів» (М. Руденко); **Хтось жаліє кого (за що)**, напр.: «Всміхнулася сумно й підбадьорливо, наче наперед жаліла його за муки, що має відбутися, і Петрові скімко зіщулилося серце» (В. Шевчук).

Найчастіше ж Причина емоції у моделі керування поряд з Експерієнцером і Об'єктом відсутня. Вона може об'єктивуватися у попередньому чи наступному контексті: «Я позирнув на нього, і мені в душу ввірвалося щось гірке й солоне: я, здається, починав жаліти й цього чоловіка. В нього посмикувалася права брова, обличчя було сіре й нездорове, а очі вже не дивилися на мене, а були скошені» (В. Шевчук).

Аналогічним до українського *жаліти* є російське *жалеть* у трьох значеннях: «1) чувствовать жалость, сострадание к кому-нибудь; 2) печалиться, скорбеть по поводу чего-либо или о ком-нибудь, сокрушаться; 3) беречь, щадить» (ССРЛЯ). Відмінність лише в тому, що в російського дієслова наявне ще четверте обласне значення: «4) обл. то же, что любить, чувствовать приязнь» (ССРЛЯ), яке новіші словники вже не фіксують. Слід зауважити, що дієслова *любити* і *жаліти* дуже часто вживаються поряд як в українській, так і в російській мовах: «Ти йдеш у небезпеку. А тебе люблять, тому й жаліють. Я тебе теж люблю, тому й шкода! Прощай!» (Ю. Покальчук), «Я согласен, больную, парализованную мать острее жалеешь и любишь» (С. Довлатов). Моделі керування рос. *жалеть* у першому значенні абсолютно аналогічні до укр. *жаліти*:

Кто-то жалеет кого (по какой причине), напр.: «Когда Ольга Мирошниченко приходила к Юрию Трифонову, еще не будучи его женой, она видела его неухоженность, тараканов у него в квартире и очень его жалела» (В. Баевський), «<...> Лева нежно льнул к матери, жалел ее, видя в этом больничном желто-буром халате» (Е. Герштейн); **Кто-то жалеет кого (за что)**, напр.: «Он жалеет Марию Семёновну за её тяжёлую жизнь <...>» (В. Микушевич), «Наверное, отец этого не понимал, и Кира привычно пожалела отца: она жалела его уже за тот раздраженный тон, в котором мать говорила о нем» (І. Безладнова).

У польській мові також існує полісемант *żałować*, який, на відміну від укр. *жаліти* і рос. *жалеть*, лише у третьому значенні входить до семантичного поля «Співчуття»: «1) odczuwać żal, być pogrążonym w smutku z jakiegoś powodu, przeżywać coś przykro, boleć nad czymś», «2) odczuwać żal z powodu przekroczenia przez siebie norm moralnych, boleć nad własnym postępowaniem, mieć wyrzuty sumienia, odczuwać skruchę», «3) litować się nad kimś, czuć litość dla kogoś, współczuć komuś z powodu jego kłopotów, niepowodzeń, nieszczęść» (SWJP). Об'єкт при дієслові *żałować* у значенні, пов'язаному з досліджуванним полем, так само, як при українському та російському дієсловах, є акузативним:

Ktoś żałuje kogo (z powodu czego), напр.: «Z okrętu, na którym służył, dostał się do Hamburga z żołnierzami. Byli tam tacy, co go żalowali, bo był prawie dzieckiem» (M. Szejnert), «Żałował Radka, że nie złożył w porę aplikacji, bo teraz, niestety, lista była już zamknięta» (R. Ziemiękiewicz); **Ktoś żałuje kogo (za co)**, напр.: «Mam go żałować za to, że pozbył się Edyty?!» (D. Banek).

Відмінність значень, пов'язаних із семантичним полем «Співчуття», від решти значень польського, українського і російського полісемантів з етимолоном *žalbь полягає в тому, що Експерієнцер відчуває смуток, жаль не через власні клопоти, а у зв'язку з нещастям іншої особи. Хоча жаліти можна не лише когось, а й самого себе, тоді Експерієнцер одночасно виступає і Об'єктом емоції: «Na wysokości ronda Zesłańców Syberyjskich zrobiło mi się żal mamy, popłakałem się, potem zacząłem żałować siebie, kota, moich dzieci, Krystyny i Beaty, nawet żony»

(Т. Jastrun), «Мучився він люто, і з тією мукою входив у серце все більший жаль, він жалів себе й проклинав цілий світ» (Ю. Мушкетик), «В детстве, когда тетя Маруся объявила мне, что она мне не мама, а тетя, я так жалела себя, ощущала свое сиротство» (Л. Смирнова).

Також можна жаліти тварин: «<...> wstydzilem się tego, że żałowałem ojca mniej niż dwa lata wcześniej grzebanego psa, którego mi sąsiedzi otruli» (М. Pinkwart), «— Я люблю тварин і дуже їх жалію, — зітхнув на те бухгалтер» (Н. Околітенко), «<...> пожалел он и собаку, грязную и некрасивую, на которую случайно упал его пьяный и бесцельный взгляд» (Л. Андреев).

Дефініції української та російської дієслівних лексем з префіксом *по-*, порівняно з безпрефіксними, ширше розкривають значення, пов'язані з семантичним полем «Співчуття», відображають паралельне виявлення турботи, прихильності, приязні, любові, ласки, пор.: укр. *пожаліти* «1) відчутти жалість, співчуття до кого-небудь, зглянутися на кого-, що-небудь; висловити співчуття; потурбуватися про кого-небудь, виявити прихильність, приязнь» (СУМ); рос. *пожалеть* «1) почувствовать жалость, сострадание к кому-либо; жальтись над кем-либо; испытывая жалость, сострадание к кому-либо, воздержаться от неприятных, обременительных действий, поступков по отношению к кому-либо; разг. позаботиться, проявить любовь, приязнь; простореч. поласкать» (ССРЛЯ). Дефініція польського дієслова *pożałować*, на відміну від українського і російського, не об'єктивує паралельного виявлення турботи, прихильності, приязні, любові, ласки: «2) okazać komuś żal, współczucie, ulitować się, użalić się nad kimś, nad czymś» (USJP). У дефініції *pożałować*, так само, як і в *żałować*, значення, пов'язані з семантичним полем «Співчуття», є не основним, тому ці лексеми розташовані далі від центру поля.

Цікаво, що близькі почуття прихильності, ласки, любові поряд з жалістю та співчуттям, які об'єднані в першому значенні укр. *пожаліти* та рос. *пожалеть*, в українському розмовному дієслові *жалувати* розділені на окремі значення: «1) розм. виявляти прихильність, ласку, любов; 3) розм. уболівати за чимось, за щось; жалкувати; висловлювати співчуття кому-небудь, співчувати комусь» (СУМ). Для цього предиката характерна конструкція з акузативним Об'єктом:

Хтось жалує кого (з якої причини), напр.: «Він розумів, що ті люди не знають, що говорять, і жалував їх» (І. Франко).

З етимологом **žalbь* у досліджуваних мовах пов'язані ще кілька префіксальних дериватів, які стоять трохи далі від центру семантичного поля «Співчуття», оскільки мають семантичну і стилістичну обмеженість. Для польського дієслова *użalić się*, маркованого як книжне, головним є значення «пожалітися, поскаржитися» і лише другим — «виявити комусь співчуття, пожаліти, проїнятися жалістю, співчуттям до когось» — «2) *książk.* okazać komuś żal, współczucie, pożałować kogoś, czegoś, ulitować się nad kimś, nad czymś» (USJP). Об'єкт у моделі керування виступає в орудному відмінку з прийменником *nad*. Причина емоції може передаватися за допомогою підрядного речення або дальшого контексту:

Ктоś użala się nad kim (z powodu czego), напр.: «Kiedyś się nad nim użalał, że cierpiał, że był ubogi, że tak ciężko pracował <...>» (J. Kraszewski), «Aż kipił ze złości, gdy usłyszał, jak jakieś kobiety użalały się nad żoną zabitego Isidorosa: — Taka młoda... taka młoda... I właśnie spodziewa się dziecka» (J. Dobraczyński).

В орудному відмінку з прийменником *nad* може виступати і Причина емоції, об'єктний актант у цьому випадку є генітивним:

Ktoś użala się nad czym (kogo), напр.: «Bala, żona Mosy, użalała się nad cierpieniem męża <...>» (Z. Kossak).

В українській мові з подібним значенням функціонує кілька лексем, характерних лише для розмовного стилю. Однією з них є моносемантичне дієслово *зжалитися* «розм. виявити жаль, співчуття до кого-небудь, зглянутися на когось» (СУМ) з аналогічною моделлю керування:

Хтось зжалився над ким (з якої причини), напр.: «Над деякими таки зжалилися, бо так щиро проливали сльози, так благали, ледь не на коліна падали» (П. Запаренко), «Приблудився він до нас якось холодної пізньої осені — мокрий, у реп'яхах, голодний, худощий, одне слово, бездомний, собачий так би мовити, бомж. І так жалібно скавулив, зазираючи мені в очі, що я зжалився і сказав: гаразд, зоставайся з нами, буде в нас що їсти, тобі теж перепаде» (В. Чемерис).

Ще три синонімічні дієслова *розжалобитися*, *розжалитися*, *розжалітися* мають те саме значення «розм. перейнятися жалощами; розчулитися; почати жаліти кого-небудь» (СУМ) і керування:

Хтось розжалобився над ким (з якої причини), напр.: «— Коли цей гострий спис устряв їй у бік, потім влучив у руку, потім черкнув об плече — вона не крикнула, не зойкнула, <...> Січовик знову розжалобився над бідною молодницею; охав та ахав він дуже жалібно» (М. Вовчок).

Стилістично обмежені російські кореляти *сжалиться* «простореч. почувствовать, проявить жалость, сострадание по отношению к кому-либо» (ССРЛЯ) і *разжалобиться* «разг. поддаться чувству жалости» (ССРЛЯ) реалізуються в аналогічних синтаксичних конструкціях:

Кто-то сжалился над кем (по какой причине), напр.: «Некий спасавшийся от преследования беглец был схвачен людьми, которые искали не его, а другого. Увидев, что поймали не того, кого ищут, они сжалились над ним и позволили ему бежать в лес» (Б. Окуджава), «Русаков, разжалобившись над дочерью, <...> соглашается выдать ее за Вихорева» (М. Добролюбов).

Префіксальний полісемант *сожалеть* «1) испытывать сожаление, огорчаться, печалиться; 2) устар. испытывать, выражать сожаление (во 2-м значении), жалеть» (ССРЛЯ) перебуває ще далі від центру семантичного поля «Співчуття», оскільки лише друге застаріле значення пов'язує його з цим полем. Дієслово має кілька моделей керування:

Кто-то сожалеет о ком, напр.: «Да, я самолюбив: и, например, никому не позволю сожалеть обо мне» (І. Тургенев), «От души сожалела обо мне добрая Марья Ивановна и с каждым днем более и более принимала во мне участие» (Ю. Жадовська); **Кто-то сожалеет кому**, напр.: «Добрейшая старушка моя ни к кому не питала таких чувств, и в душе она очень сожалела Грайворону и даже любила его; но...» (М. Лесков); **Кто-то сожалеет кого**, напр.: «Анна Андреевна искренне плакала, от всей души сожалела моего героя и пренаивно желая хоть чем-нибудь помочь ему в его несчастиях» (Ф. Достоевський), «Меньшинство, наоборот, негодовало на покойного, искренно или нет — неизвестно, сожалела его жену» (М. Гейнце).

Етимон *žalь також лежить в основі предикативних форм, виражених словами категорії стану, які в порівнюваних мовах мають ідентичні значення, пов'язані з семантичним полем «Співчуття», пор.: п. *żal* «2) odczuwając współczucie dla kogoś, czegoś» (SWJP); укр. *жаль*, *жалко* «1) про жалість, співчуття до кого-, чого-небудь» (СУМ); рос. *жаль*, *жалко* «1) о чувстве жалости, сострадания» (БТСРЯ). При цих формах у трьох мовах Експерієнцер виступає в давальному відмінку, а Об'єкт емоції — у знахідному:

Komuś jest (robi się, zrobiło się, uczyniło się) żal kogo (z powodu czego), напр.: «Przez chwilę robi mi się go [Webera] żal, głównie dlatego, że ma kaczy chód i krzywą głowę, ale trochę też z powodu żony i dziecka» (S. Dygat), «Żal mu było tego człowieka jak nikogo na świecie: Jawora bowiem był stary i zgarbiony, usta miał płaczliwie wykrzywione, jak gdyby mu jakaś niewidzialna

istota wiecznie tortury zadawała <...>» (H. Worcell); **Комусь жаль (жалко) кого (з якої причини)**, напр.: «І щемить їй серце, болить, як зранене, бо стоять он позаду ще семеро, і кожного *жаль*, і за кожним душа болить: як то вони житимуть на білому світі, які дороги простеляться перед ними?» (Г. Тютюнник), «<...> здалося їй, що він страх блідий і вимучений, і серце в неї такеньки стиснулось тісно й такечки *жалко* їй стало своє дитя кохане, що й голосу не найшлося слова вимовити до його» (М. Вовчок), «І було йому *жаль* тих птиць, тої звірини, котрій люди не дають спокою, і тих людей, котрих турбує війна» (Б. Лепкий); **Кому-то жаль (жалко) кого (по якій причині)**, напр.: «Мне стало жаль [Бэлу] — такая смертельная бледность покрыла это милое личико!» (М. Лермонтов), «Когда приходило на мысль, что он очень болен и, пожалуй, недолго еще протянет на этом свете, тогда становилось жаль его до слез» (А. Чехов), «Он слышал ее тяжелое, громкое дыхание, и ему было невыразимо жалко ее» (Л. Толстой).

Група дієслів з етимомом *bolēti перебуває найдалі від центру аналізованого поля, оскільки актуалізація семантики, пов'язаної з переживанням емоцій групи «Співчуття», не є для них основною. Лексикографічні описи польської лексики *ubolewać* не розділені на окремі значення, однак представлені в них семантичні компоненти дуже віддалені один від одного, крім того, словникові тлумачення дуже різняться між собою, пор.: «odczuwać, wyrażać żal, współczucie, niezadowolenie, żałować czegoś; narzekać, utyskiwać» (USJP), «odczuwać, wyrażać żal, współczucie, boleść» (SJPD). Тут, крім значення «відчувати, виражати співчуття», можна виділити такі, як «сумувати», «виражати незадоволення», «нарікати», «жалкувати». Укладачі словника сучасної польської мови взагалі не виділяють семи «співчувати» у дефініції *ubolewać*: «wyrażać swe niezadowolenie z czegoś, utyskiwać, narzekać na coś» (SWJP). Це дієслово керує Об'єктом в орудно-му відмінку з прийменником *nad*:

Ktoś ubolewa nad kim (z powodu czego), напр.: *ubolewać nad chorymi*; «Ludzie ubolewają bardzo nad ofiarami, których liczba wzrasta z dnia na dzień w miarę poszukiwań» (A. Bobkowski).

У такій формі може виступати і Причина емоції, Об'єкт у таких випадках переходить у форму родового відмінка належності:

Ktoś ubolewa nad czym (кого), напр.: *ubolewać nad czymś nieszczęściem, nad kalectwem dziecka, nad nędznymi warunkami ludności*; «Przyjm też i tę pomoc pieniężną ze skarbnicy wielu narodów, które żyją daleko stąd, ale które ubolewają nad niedolą ludu Twego i chciałyby złagodzić jego cierpienia» (L. Wolanowski).

Причина в моделі керування може передаватися також підрядним реченням:

Ktoś ubolewa z powodu czego, напр.: «Żandarm, wyraźnie było widać, przejął się losem żony. Ubolewał, że tak młoda osoba jest tak poważnie chora» (L. Guz).

Українське дієслово *уболівати* близьке до польського *ubolewać* семантично «сумувати», «виявляти співчуття». Сучасні лексикографи виділяють у ньому два значення: «1) гостро переживати у зв'язку з чим-небудь, глибоко сумувати за ким-, чим-небудь; виявляти співчуття кому-небудь; пристрасно віддаватися чому-небудь, гостро відчувати, переживати щось; 2) піклуючись, дуже турбуватися, тривожитися за кого-, що-небудь; гостро переживати за успіхи в спортивних змаганнях» (СУМ). Б. Д. Антоненко-Давидович слово *уболівати* описував так: «співчувати комусь, журитися за когось, брати чийсь горе близько до серця»¹⁷. Цій лексемі властиві кілька моделей керування:

Хтось уболіває над ким (з якої причини), напр.: «А тепер, уже в душі, Василина оплакувала долю молодого командира. Вона так уболівала над ним, так ворожила над його ранами,

¹⁷ Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо.— К., 1991.— С. 27.

що через якийсь час він став здаватись їй сином <...>» (М. Стельмах); **Хтось уболіває над чим (кого)**, напр.: «Не знаю чому, але мати моя завжди вболівала над долею наймичок, убогих дівчат, особливо тих, що виходять заміж у чужу сторону» (М. Стельмах); **Хтось уболіває за кого (з якої причини)**, напр.: «Мені було невимовно тяжко слухати ті зойки, і я вже щиро вболівав за своїх мучителів, навіть просив сотника змилюватися над ними, кажучи, що свою чашу вони випили сповна» (В. Шевчук); **Хтось уболіває за ким (з якої причини)**, напр.: «Не раз уболівав Степан за Василем — отак загине колись сам, ще й спільній справі пошкодить» (С. Склярєнко).

У російській мові існує етимологічно пов'язане з псл. **bolěti* дієслово *соболезновать* «1) испытывать, выражать соболезнование; сочувствовать; 2) устар. огорчаться из-за чего-либо, сожалеть о чем-либо» (ССРЛЯ); «сочувствовать кому-либо, сочувственно переживать чье-либо горе, страдания; выражать сочувствие горю, страданиям кого-либо» (СРЯ). Ця дієслівна одиниця має досить широкий спектр функціонування. Крім того, що вона виступає синонімом до *сострадать* і *сочувствовать*, її традиційно використовують для мовного вираження співчуття з приводу чиєїсь смерті. Аналізоване дієслово може виступати у таких синтаксичних конструкціях:

Кто-то соболезнует кому (по какой причине), напр.: «Я принимаю сердечное участие в Горшкове, родная моя, соболезную ему» (Ф. Достоевський); **Кто-то соболезнует чему (кого)**, напр.: «Невзоров целовал руки моей благоверной и просил прощения за свои прегрешения по отношению к нашей семье, соболезновал моей болезни» (А. Собчак), «Николай подошел к ней и сказал, что он слышал о ее горе и всею душой соболезнует ему» (Л. Толстой); **Кто-то соболезнует о ком**, напр.: «<...> я <...> соболезновала о моей матери, которая с великою болезнию должна была услышать как о моём преступлении, так и о смерти, которых совсем со мною не случилось» (М. Чулков), «<...> [Ольга Федотовна] сама была подвержена подобным припадкам и, по сочувствию, нежно соболезновала о других, кто их имеет» (М. Лесков).

У конструкціях з укр. *уболівати* та рос. *соболезновать* формальним Експерієнцером може виступати *душа* або *серце* того, хто переживає емоцію: «<...> а *серце* чогось щемить і щемить, наперед *уболіваючи* за чужими дітьми, як за своїм сином» (М. Стельмах), «<...> *все сердца соболезновали* товарищу, котрому, по всем вероятиям, предстояло протрястись ночью на нескольких десятках верст <...>» (В. Верещагін). До того ж *душа* та *серце* можуть виконувати ще й роль формального Об'єкта: «Не прилягало *серце*, *уболівало за душу* людську, стоптану ногами хижих монстрів, яким начхати на те, що ви — людина, створіння мисляче, а не худобина» (В. Шевчук), «*Сердце* Теклы <...> сохранило редкое свойство ощущать чужое горе и *соболезновало страданию другого нежного сердца* <...>» (Є. Ростопчина). Тут простежуються паралелі: укр. *серце (душа) болить* — *серце (душа) уболіває*; рос. *сердце (душа) болит* — *сердце (душа) соболезнует*, які можна пояснити спільним етимомом **bolěti*.

Отже, дієслівних репрезентантів емоцій групи «Співчуття» у польській, українській та російській мовах приблизно однакова кількість і вони демонструють певну семантичну і валентнісну різноманітність. Аналізовані дієслова мають три семантичні валентності — Експерієнцера, Об'єкта і Причини (або Стимулу). Експерієнцер майже завжди передається номінативно, дативним він є лише при предикатах, виражених словами категорії стану (*жаль, жалко кому*). Об'єктом емоційних переживань групи «Співчуття» зазвичай є інша людина, хоча можна відчувати жалість і до самого себе, і до тварин. Серед морфо-синтаксичних способів вираження Об'єкта у трьох мовах найтипівішими є давальний та знахідний відмінки, а також орудний з прийменником *над / над*. Дієслова з типом керування «пад / над + орудний» позначають ситуації, у яких Експерієнцер

усвідомлює, що він перебуває у кращому становищі порівняно з Об'єктом емоції, тоді як у ситуаціях з дативною моделлю керування Експерієнцер подумки ставить себе на місце Об'єкта емоції. Третьою валентністю є Причина. На морфо-синтаксичному рівні вона може виражатися за допомогою підрядних речень (*співчувати кому, з якої причини*) або прийменниково-іменникових конструкцій (*жаліти кого за що*). Доволі часто Причина не відбивається безпосередньо в моделі керування, а об'єктивується в попередньому чи наступному контексті. Дефініювання дієслів зі значенням емоційних переживань за допомогою синонімів або конструкцій з іменниковими назвами почуттів не дозволяє виділити їхні диференційні ознаки. На нашу думку, лексикографічні тлумачення дієслівних лексем на позначення емоцій групи «Співчуття» доцільно розширювати такими семами, як «співпереживати», «переживати», «страждати», «сумувати», «засмучуватися», «любити», «виявляти прихильність», «виявляти ласку».

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- БТСРЯ — Большой толковый словарь русского языка / Под ред. С. А. Кузнецова.— СПб., 2002.— 1535 с.
СРЯ — Словарь русского языка / Под ред. А. П. Евгеньевой.— 4-е изд., стер.— М., 1999.— Т. 1–4.
ССРЛЯ — Словарь современного русского литературного языка.— М.; Ленинград, 1950–1965.— Т. 1–17.
СУМ — Словник української мови / За ред. І. К. Білодіда.— К., 1970–1980.— Т. 1–11.
ТСРЯ — Толковый словарь русского языка / Под ред. Д. Н. Ушакова.— М., 1935–1940.— Т. 1–4.
USJP — Uniwersalny słownik języka polskiego / Pod red. S. Dubisza.— Warszawa, 2003.— Т. 1–4.
SJPД — Słownik języka polskiego / Pod red. W. Doroszewskiego.— Warszawa, 1958–1969.— Т. 1–11.
SWJP — Słownik współczesnego języka polskiego / Pod red. B. Dunaja.— Warszawa, 1996.— 1393 s.

L. I. NIKOLAENKO

SEMANTICS AND COMBINATORY PROPERTIES OF VERBS BELONGING TO THE «COMPASSION» SEMANTIC FIELD (with reference to Polish, Ukrainian and Russian)

In her investigation of the meaning and valency of verbs denoting emotions of the «Compassion» group in Polish, Ukrainian and Russian, the author compares these verbs' definitions and their government patterns, also describing the semantic roles of Experiencer, Object and Emotion Cause.

Key words: actant, valency, semantic role, definition, government pattern.